

Novák Éva

KIVÁLNI, ELVEGYÜLNI

A *Harold és Maude* című film egy húsz év körüli, halállal játszó fiú és egy nyolcvanéves, koncentrációs tábort túlélő nő másokkal nem törődő, különleges, a többi embert megbotránkoztató kapcsolatáról szól. Akaratlanul válnak ki környezetükből, de tudatosan nem törődnek mások visszajelzéseivel.

Élhetjük-e senkit meg nem bántó, senkire nem ártalmas életünket egy adott társadalomban úgy, hogy nem törődünk mások véleményével, közömbös számunkra, hogy elfogadják-e, befogadják-e vagy elutasítanak, annak enyhe vagy szélsőségesen durva eszközeivel? Ha vetünk egy pillantást az alacsonyabb rendűnek tartott állatokra, látjuk, hogy számtalan meghökkenető történet zajlott le és zajlik Walt Disney-sen ebben a cseppet sem Walt Disney-s világban, kiskacsa és kutya, ló és macska kötnek örök barátságot, hosszasan sorolható, hogyan lépik át fajuk határait a tudatlan állatok, a többiek nemtetszésével parányit sem törődve. Kisvárosban felnőni évszázadokkal ezelőtt, és megtapasztalni, milyen megítélés és elítélés alá került minden olyan ember vagy emberi kapcsolat, aki, amely minimálisan akár, de eltért a szokványostól, indokolhatja-e a szimpátiát meghökkenető történetek, kapcsolatok, viszonyulások iránt? A pletykák kisvárosi hálózatán fennakadt minden hír, egyaránt susmorogtak azokról a szülőkről, akiknek fogyatékos gyermekük született, a parókás fiúról, akit lánnyal (sem fiúval) nem láttak soha, a különleges betegséggel küzdőkről, a titkok övezte, regényesen hézagos élettörténetekről, a túl rövid szoknyát viselő lányokról, a túl hosszú haját viselő fiúkról, egyszóval más szemmel néztek rájuk, működött egyfajta, kisvárosi punnyadtsággal átítatott elutasítás, amelyről még csak nem is sejteni, az érintettek hogyan élték meg.

Az óvodákban, iskolákban felnőttektől tanult gúnyversikékkal frusztrálták azokat, akik nem hasonlítottak az átlaghoz, a többséghez, kiríttak valamivel, az alkatukkal, a hajuk színével, a beszédükkel, bármilyen jellegzetességgel. Azoknak, akik sem a frusztrálók, sem a frusztráltak közé nem tartoztak, meg sem fordult gyermekként a fejükben, hogy most valami ocs-

mányság szemléltői (ahogyan az amerikai filmekből ellesett stílust majmoló, éppen most fiatalok lúzert kiabáló és mutogató stílusát sem ítéli el megfelelő számú és hatású hozzászólás).

A mások, a tömegtől valamilyen eltérést mutatók, a másként viselkedők, a másként gondolkodók évezredek óta tartó, közismert tortúrái mitől tartanak vissza? A felsős iskolai évfolyamokat visszatartja-e az ugratásoktól, hogy alsósként milyen durvaságok áldozatai voltak, az „öreg” katonákat, hogy újoncként milyen megalázó tettekre kényszerültek? A kicsúfoltat visszatartja-e, hogy egy közösség kiszemelte, másik célszemély kicsúfolásában ne vegyen részt? Miért tűnik fájdalmasan primitívnek ez a szűkös felosztás, bántalmazókra, bántalmazottakra és a vétkesek közt hallgató cinkosokra?

Afrikában a vörös hajjal születetteket, az ikreket, az albinókat a mai napig megfoszthatják a testrészeiktől mindenféle varázslások szellemében, vagy kiűzhetik őket a közösségből. A mai napon, és mindegy, melyik év melyik hónapjának melyik napján írom ezt, fajuk miatt (belegondolni is abszurd, az emberi faj faji háborúkat képes indítani saját fajához tartozók ellen) és vallásuk miatt (mintha bárkinek az istene felhatalmazna bárkit mások istenének legyőzésére) számtalan népcsoport indít háborút más népcsoportok ellen, a kulcsszó mi más lehetne, mint a másság.

Hódítók és meghódítottak küzdenek egymással évezredek óta, utóbbiak kiválni és elvegyülni készítését keményen próbára téve. Kálmán Márta, aki a létezés többféle módját megtapasztalta, írja *Örökség* című könyvében: „Az asszimilációnak nem kell feltétlenül felejtéssel, ősök és múlt megtagadásával járnia. Nem szükségszerű olyan formában feloldódni, hogy ez az értékek megsemmisülésével legyen egyenlő. Nem szükséges az általános jóhoz–rosszhoz való alkalmazkodás erőltetése, inkább a pozitív vonások átmentése a nagy közösség számára.” Asszimiláció és szegregáció küzdelmeiről milliók tudnának közösségi és egyéni történeteket hosszasan mesélni.

Erich Fromm *A szeretet művészete* című könyvében olvasom: „Ha olyan vagyok, mint más, ha nincsenek olyan érzéseim vagy gondolataim, amelyek megkülönböztetnének, ha szokásaim, öltözködésem, eszméim a csoportmintához alkalmazkodnak, meg vagyok mentve; megmentve az egyedüllét ijesztő élményétől.” Az egyedüllét ijesztő félelme sarkallhat ámokfutókat gyilkosságokra, gyerekeket, fiatalokat olyan csoportokba való belépésre, amelyek céljaival vagy céltalanságával tisztában sincsenek, a lényeg az, hogy tartozzanak valahova, valakikhez.

Sokan azzal a félelemmel nem tudnak megbirkózni, amit a karámon kívül rekedt birkák érezhetnek, amikor látják a többiek viszonylagos biztonságát

odabent, mintha a gyenge kerítés megvédené őket bármitől. A szabadság végtelenségétől félnek-e a kintről befelé sóvárgók, vagy távoli farkasvonítástól, ki tudja? Panaszosan bégetnek hát, amíg be nem jutnak a többiek közé (bár akadnak köztük, akik a távolban vonító farkasok közé kíváncskodnának inkább).

A valahova tartozni vágyás olyan domináns vezérelvé válhat emberek életében, hogy tűzön-vízen át ragaszkodnak választott csoportjukhoz, még ha kudarcossá válik is az odatartozás az idők során. C. P. Ellist, aki serdülőként lett tagja, később vezetője a Klu-Klux-Klán hírhedt szervezetének, egy vitában összehozták a színes bőrű Ann Atwater polgárjogi aktivistával. *A legjobb ellenségek* című filmben dolgozták fel történetüket, kapcsolatukat, amely odavezetett, hogy Ellis megrögzöttnek tűnő, rasszista nézetei módosultak. Keservesen kevés az ilyen „siker-történet”.

A legnagyobb félelem, állítják a lélek mélységeit kutatók közül néhányan, az elutasítástól való félelem, és hiába vagyunk már szkeptikusak a legnagyobbnak titulált félelmekkel szemben, elgondolkodtató az állítás. A bibliai történetben Káin áldozatának elutasítása miatt vált testvérgyilkossá. A történelem, a pszichológia, az irodalom, a kriminológia tele van elutasított, számkivetett alakokkal.

Érdekes látni azt is, mennyire másként tekint a társadalom azokra, akik remeteségbe vonulnak a társadalom hangyabolyából (Ben Fogle kiváló sorozata a mai „vademberekről” színes képet és változatos indítékokat mutat be). Mintha az önkéntes kivonulás megérdemelne, az ártalmatlan bolondoknak kijáró pillantásokon kívül, némi elismerést, méltánylandó, „még éppen belefér” lázadásuk miatt. A másokhoz tartozni vágyást náluk az emberektől elvonulni akarás váltja fel. „Nehezen tudta elképzelni, hogy újra nekivágjon a világnak. Néha azt kívánta, bárcsak maradhatna a gipszében örökké. Mi több, azt kívánta, bárcsak tetőtől talpig volna benne. Az emberek halkán kopogtatnának a mellén, bekukucskálnának a szemrésein. – Bent vagy? – Talán igen, talán nem. Soha senki nem tudná” – így monologizál magában Anne Tyler egyik főhőse. Egyértelműen más a helyzet azokkal, akik egyházakból, közösségekből, szövetségekből lépnek ki, térnek ki, renegáttá, eretnekké válva, kiátkozások, inkvizíciók, autodafék, népirtások tanúskodnak a következményekről.

Az emberektől elkülönülés, elmenekülés, kivonulás, elbujdosás, a remeteség az elvegyülés és kiválni akarás hiányát jelenti? Valóban szükségesek ezek az érzelmi, szellemi, fizikai motivációs és mozgásformák az emberi

létezéshez? József Attila leltára szerint: „Ha félttem is, a helyemet megálltam – / születtem, elvegyültem és kiváltam.”

Nem tudható, hány kapcsolat végét, hány az egyén és a társadalom között megkötött, hallgatólagos szerződés végét vagy már kezdetének megíusulását intézték el tömény előítéletek rendszerei, amelyeket megállíthatatlan elszántsággal építenek az emberek évezredek óta, talán megfeyjthető, de meg nem érthető okból, valami félreértelmezett önvédelmi reflexiótól indítatva. Ugyanazok az emberek ők, akik Andersen rendíthetetlen ólomkatonájának szerelmét a papírtáncosnő iránt gyermekként még talán elérzékenyülve hallgatták, olvasták végig, vagy *A rút kiskacsa* meséjében netán magukra ismertek.

„Az emberek közötti kapcsolatok hálózata olyan, mint egy sűrű erdő. Vagy talán maguk az emberek, ők is olyanok, mint az erdő, ösvények nyílnak bennük, egyik a másik után, ösvények, amelyek ismeretlenek maradnak mások számára, csak azoknak nyílnak meg, akik véletlenül odakeverednek” – vélte Riikka Pulkkinen.

A véletlenek talán nem véletlenek, választások inkább, döntések, oda-fordulások. Én vagyok az, aki választ, aki dönt. Én vagyok az, akiben eldő, hogy kiválni akar-e, s ha igen, kik közül és milyen módon, vagy elvegyülni valakik közé feltétlenül vagy változó feltételekkel. Versekben találkozhatunk markáns lényegre töréssel a kiválni és másokhoz tartozni akarás, egymást változó vagy egyidejű hullámzásaival, ahogyan Adynál is, egyszer a következő sorokkal: „Én magamért vagyok s magamnak. / Akkor is, hogyha nótát mondok”, másszor a „Büszke kárhozók, eldobhattok százszor, / A lelkem százszor utánatok oszon”. Hogyan szabadulunk az egyedüllét ijesztő élményétől?

A születésünkkor készen kapott családon és hazán kívül, életünk legfontosabb, legközelebb szereplői, emberek, nézetek, elvek (elvtelenségek), eszmék közül mi választunk. Választásaink következményeivel gyakran nem számolunk, mert közel sem vagyunk olyan logikusan gondolkodó, tudatos lények, ahogyan egyesek híresztelik. Szembesülésünk feltárja, hogy normáink egyeznek-e családuknak vagy az adott társadalom elvárásaival, esetleg módosításra ösztönöznek, vagy lázadásra. Megélhetjük, hogy „befogad és kítaszít a világ”. A világ, amelyben a ne íté, hogy ne ítéless felszólítás kevesekben hagyott nyomot. Íté, kizárunk, kiközösítünk, megtámadunk másokat másságuk miatt, néha akkora dühvel, gyilkos indulattal, amely nem csillapult azóta sem, hogy az őseemberek husángokkal dobálták meg a fáról lemászó, kiegyenesedett úttörőket. „Az évek során az a meggyőződés gyö-

kerezett meg bennem, hogy mások reakciói sokkal kevésbé függnék attól, hogy mi mit tettünk, mint attól, hogy ők milyen emberek” – így Karen Joy Fowler *Majd kibújunk a bőrünkéből* című könyvének főalakja. A kiválás–elvegyülés párosát körbejárva legtöbbünk aszerint lehet elfogult, hogy éppen élete melyik stádiumában, kiválásában vagy elvegyülésében állomásozik.

Szeretnénk leegyszerűsíteni a világot, ennek egyik leggyorsabb módja, ha uniformizáljuk. Szeretnénk az embereket, az emberi kapcsolatokat áttekinthetőnek, bonyodalmaktól mentesnek látni, mert úgy nem kellene folytonosan mesteri rejtvényfejtők, szupernyomozók bőrébe bújni, ha a mélyükbe akarnánk látni. Túl gyakran cselekszünk úgy, mintha azért tartanánk kéznél az előítéleteket, mert időt és fáradságot takarítunk meg velük.

„Minden ember egyedi. A természet nem szereti az egyformaságot. A mező minden virága, minden fűszála különböző. (...) Az ember azonban furcsa teremtmény. Ahelyett, hogy elfogadná a sokféleségben rejlő kihívást, örömet, csodát, általában megretten tőle. Megfutamodik, vagy igyekszik egységesíteni, ami változatos, mert csak így érzi magát biztonságban” – írja Leo F. Buscaglia.

Azok elvárásai, akik helyesnek vélnék, hogy hasonlítson mindenki a másokra, beszéljen, viselkedjen ugyanúgy, valljon azonos nézeteket, csak egy apró kérdést vetnek fel: ki az, akire hasonlítani kellene?

Kiválhatnak emberek a tömegeből tudásukkal, tehetségükkel, pénzszerzési taktikájuk bravúrjaival, politikai, vallási hatalmukkal (szándékosan gonosz tetteikkel is, de erről most ne essék szó), ám bármilyen pozitív módon tűnnek is ki a többiek közül, meglepő módon az általában rögtön megjelenő irigységük mellett az emberek többségét nem inspirálják, teljesítményeik kevesek számára válnak etalonná (még milliomosok, milliárdosok közül is elenyésző számúan tekintenek példaképként maguk közül azokra, akik megkeresett vagyonukkal másokat segítenek). Charles Handy filozófus intelve: „Ne várjunk nagy emberek jövőképeire, mert kevés van belőlük. Saját magunknak kell meggyűjtanunk kis tüzeinket a sötétben.”

A huszadik század utolsó évtizedei (azé a huszadik századé, amelynek „legjellemzőbb gesztusa a kitagadás volt”) és a huszonegyedikből eddig eltelt évek azt a meggyőződést ültették el emberek többségének fejében, hogy kiválni lehet bármivel, tanulás, teljesítmény, munka nem szükséges hozzá. Andy Warhol, aki azt állította, hogy mindenkinek kijár tizenöt perc hírnév, magáról azt vallotta: „Szeretek megfelelő dolog lenni egy nem megfelelő térben, és nem megfelelő dolog lenni egy megfelelő térben” – ez a kiválás tökéletes meghatározása.

Charles Bukowski, a maga huszadik századiságával kérdezi *Vicces, nem?* című versében, miután leírja, hogy a tévében olyan arcokat lát, akik azt mondják, amit beléjük tömtek:

„ki / tette őket / oda? // nincs / semmi / más? // egy / világ, ami a miénk lehet? / egy / világ, amit megmenthetünk? // ezek nem az / én embereim? // hová lettek / az én embereim?”

Íme, az elvegyülni készítés egyik fontos akadály, a nincs hova elvegyülni, nincs olyan közeg, nincsenek olyan emberek, nem olyan a világ. Az egyedüllét ijesztő élménye. Peter Porter így éli meg: „Barátaimat kérdem, hogyan emésztik meg a világot. / Mondják, belejössz majd, csak gyakorolni kell. / Ezért szeretnék aludni inkább.”

A kiválás akadályai is számosak, talán csak a XIX. század irodalmából találhatunk olyan regényeket (ezt megelőzően ez a téma társadalmi okokból nem igazán szerepelhetett témaként), amelyekben a szerzők főhőseik tudatos kiemelkedési törekvését írják le, happy endes vagy balul végződő történetekben. Azt, hogy a kiválási kísérletek hogyan végződtek, a társadalmi meghatározottságok mellett az döntötte el (feltehetően bármilyen cselekedet, konfliktus kimenetelét meghatározó tényezőként), hogy a kitörni vágyók mennyire ismerték magukat, másokat és a szituációt, vagy mennyire ismerték félre.

Diktatúrák alapfogásai közé tartozik (diktátorok adják egymásnak tovább, mint stafétabotot) az ellenségkép gyártása, a fogjunk össze és győzzük le együtt a kitervelten kijelölt ellenséget buzdítás, néha nincs is más az eszköztárunkban, ennyi is elég. Nincs hát szükség hosszadalmas magyarázatokra válságok kitörésekor, a többség egy okot akar, egy ellenséget, aki miatt történnek a rossz dolgok. Mi és az ellenség. Hát ki ne dédelgetné ezt a többes szám első személyt? Ki ne szeretne ebben a tömegben elvegyülni, ki akarna ebből a tömegből kiválni?

Karinthy Frigyes *Barabbás* című elbeszélésében Jézus feltámad, hogy második lehetőséget adjon az embereknek a választásra, közte és a bűnöző, gonosztevő Barabbás között. A tömeg a kit mentsünk meg kérdésre Barabbás nevét kiáltja, aztán döbbenetesen merednek egymásra, mert egyenként mindannyian Jézus nevét kiáltották.

Erich Fromm említett könyvében található az a meghökkentő megállapítás, miszerint az emberek sokkal nagyobb mértékben akarnak alkalmazkodni, mint amennyire kénytelenek alkalmazkodni. Egy fiatalon kiválni akaró, városba került ember például, amikor visszaköltözött öregén a szülőfalujába, úgy gondolta, a legjobban úgy illeszkedhet vissza, ha ismét

felveszi azt a tájszólást, amelyről évtizedekkel azelőtt leszokott. Mégsem érte el a kívánt hatást, a falubeliek nem ezt várták el tőle, nyilván úgy gondolkodtak, hogy kár volt a városba mennie, ha itt tart még mindig. Vagy a fiatalember, aki többféle csalódás után hagyta el az országot, szülőhazáját, ahol nem tudott kiválni, kiemelkedni a többiek közül. A választott ország, amelynek nyelve azonos volt az előzővel, rövid idő alatt megajándékozta némi tájnyelvi akcentussal, speciális szófordulatokkal, hangsúlyokkal, bizonyos külsőségekkel, attitűdökkel, sőt, a felfedezett vallással is. Olyanná vált, mint az ottaniak, és amit eredeti hazájában elképzelni sem tudott, beolvadt homogén provincializmusukba.

Alan Sillitoe *Születésnap* című, önéletrajzi szálakkal átszőtt könyvének főhőse egy munkáscsaládból származó, első generációs értelmiségi, író, aki rendszeresen visszajár, nem idegenként, nem kiszakadtként szülővárosába, családjához és barátaihoz. Sikerült neki, ami talán csak keveseknek, a kiválás és elvegyülés harmonikus szinkronba hozása.

Annie Ernaux *Árulás* című regényében elemzi örökös büntudatát, amit a szülői környezetből kiszakadása miatt érzett. Árulás az, amikor kilépünk a sorból, írja egy író, és nem tudjuk, igazat adjunk-e neki?

Számtalan esetben történik meg, hogy a kiválni akarás tudatossága nélkül, kortársak, utódok vagy a körülmények emelnek ki alakokat más alakok közül. József Attila Thomas Mannt emelte ki, mint „fehérek közt egy európaít”, Jeanne D’Arc, Che Guevara és mások sem tudatosan váltak ki, saját cselekedeteiken kívül számtalan együttható kellett hozzá, hogy kultuszuk kikerekedjen.

Kiszámíthatatlan, milyen körülmények kényszerítenek embereket kiválásra vagy a kiválás és elvegyülés szinte egyidejű cselekvésére, hiszen kiválásunkkal el is vegyülünk rögtön egy másik közegben. 1938-ban, egy bizonyos napon több száz embert lincseltek meg Németországban, ezernél több zsinagógát dúltak fel, gyújtottak fel, csak egyetlenegyvet védtek meg ellenük, egyetlen berlini rendőrfőnök vonult ki a rendőreivel. Janusz Korczak orvos az árvaházi, zsidó gyerekekkel tartott önként a halálba, Jane Haining skót nővér Budapesten hasonlóképpen cselekedett. A kiválás vágya inspirálta-e Maximillian Kolbe papot, hogy a koncentrációs táborban egy családos férfi helyett ő lépjen oda a lassú kínhalálra ítélték sorába? Amír Gutfreund ír le egy hasonló történetet *A mi holokausztunk* című könyvében: A koncentrációs táborban az egyik rab folyton imádkozott a családjáért. Egy másik rab, egy vagány figura, aki mindenhol feltalálta magát, még az is lehet, hogy rabsága előtt bűnöző volt, amikor látta ezt, kinevezte rabbinak, hiába til-

takozott ellene. Megkérte, hogy imádkozzon érte is, cserébe ételt szerzett neki, és segítette, ahogyan tudta. Egy táborbeli lopás miatt tizedelést rendeltek el, és a „rabbi” volt az egyik sorban a tizedik. A vagány figura félrelökte, és kilépett helyette a sorból, a halálraítéltek közé.

Hány ember élt az emberiség kezdete óta, akiket a körülmények hirtelen változása, váratlansága készített arra, hogy személyiségük ösztönösségével válaszoljanak, váljanak ki környezetükből, hány ember élt, akiknek a nevét sem ismerjük? Nem feltétlenül hősookról beszélünk, ha az adott korból, környezetből kiválókról szólunk (és nem feltétlenül pozitív kiválásokról, de azokat felejteni akarnánk úgyis), mégis elszántságról, kitartásról, olyan tiszta felismeréséről a körülményeknek, amelyek talán nem mindnyájunknak adtak, adatnak meg. Nem is feltétlenül kiválasztottságtudatról, ami például Churchillnél jelen volt, többek közt ezzel a vallomással illusztrálva: „Mindannyian hernyók vagyunk, de hiszem, hogy én selyemhernyó vagyok.”

Aki jó helyen van, nem keres kiutakat, aki rossz helyen van, mindegyik útra felfigyel. Utat választ, elvárások botlató kövein keresztül indul el. A társadalom elvárásait és saját elvárásainkat egymáshoz arányítani, nem lebecsülve egyiket sem, látszólag racionális mérlegelés, de néha elég egy mozdulat. Akár annak a fiatal parasztleánynek a levegőben röplapot elkapó mozdulata a szántóföldön, aki elolvasva a felhívást, hogy állj be színésznek közénk, csapat-papot otthagya utazott fel a még romokban heverő Budapestre, hogy híres, nagy színésszé váljon.

„Egyetlen határon sem lehet derűsen átkelni. Mindegyik megsebzti az embert” – írja Laurent Gaudé *Eldorádó* című könyvében. Elvegyülésnek és kiválásnak is ára van. De megfizetünk azért is, ha gondolatlanul toporgunk egy helyben, mert a pillanatok döntési helyzetekkel rohamoznak, nem kerülhetjük el. Elég egy állítás, máris voksolni kell, egyetértünk vagy nem értünk egyet vele, és máris besorolódunk, besodródunk valakik közé, vagy csupán a véleményünk miatt kisodródunk valakik közül.

Jeanette Winterson író szerint „Néha olyan rosszul megy minden, hogy alig élünk, aztán rádöbbenünk, hogy alig élni is jobb a magunk elképzelése szerint, mint nagystílusú élni úgy, hogy más szabja a feltételeket”. Emelje fel a kezét, aki egyetért vele!